

батьків без позбавлення батьківських прав. Але чи може чужа людина замінити рідних? Відомо багато випадків, коли батьків позбавляли прав на дитину, але не позбавляли дитячої любові. Більшість втеч з інтернатів має за мету зустріч з матір'ю, з батьками, якими би "поганими" вони не були [3].

Пріоритет інтересів дитини над інтересами батьків закріплений у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини. В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. У розвинених країнах вивчення умов розвитку й інтересів дітей покладають на психологів, офіцерів служби пробачії, яку вже давно намагаються створити в Україні, але поки що безуспішно.

Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для притягнення їх до відповідальності, встановленої законом. Як відомо, цивільно-правова відповідальність за неналежне виховання проявляється у формі відшкодування батьками шкоди, завданої їх малолітньою або неповнолітньою дитиною в разі відсутності в неї власного майна. При цьому постає питання, а чи може малолітній чи неповнолітній особисто нести відповідальність за заподіяну шкоду у формі виконання громадських робіт чи інших альтернативних форм покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, як це має місце в розвинених країнах, зокрема у Швейцарії, де правову відповідальність дитина несе з 12 років.

Адміністративна відповідальність батьків за ухилення від виконання батьківських обов'язків встановлена Кодексом України про адміністративні правопорушення (ст. 185 "Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей"). Кримінальний кодекс теж містить норми про відповідальність за ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків. Це, зокрема, ст. 137 "Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей", ст. 150 КК "Експлуатація дітей", ст. 166 КК "Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування".

Кількість випадків притягнення батьків до відповідальності невинно зростає, і це правильно. Але при цьому не є цілком зрозумілим поняття належного виконання батьківських обов'язків. Потрібно розробляти соціальні стандарти, мінімальні вимоги щодо утримання дітей, але робити це краще за економістів, які встановлюють норми споживання для громадян різного віку.

Необхідно закріпити принципи виховання в сімейному кодексі. Ставши "правовими", педагогічні принципи сімейного виховання набувають значення загальних правил поведінки. Закріпити соціальні стандарти (зокрема, економічні) - за зразком "споживацького коштика", що затверджує Кабінет Міністрів.

Правові засади виховання можуть бути враховані державними органами у вирішенні питань, які безпосе-

редньо не врегульовані правом (індивідуальний підхід до батьків, оцінка клімату в сім'ї і т.п.), або при прогалинах у праві. Останній момент важливий для правозастосовної практики, адже виховний процес не можна жорстко вкласти в рамки правової норми, але йому можна дати експертну оцінку.

Важливе значення має правове й психолого-педагогічне поняття "інтереси дітей". Існує дві групи правових норм. Перші констатують те, що батьківські права мають бути спрямовані на задоволення розумних потреб та інтересів дітей. Друга група прав конкретизує "інтереси дітей". У них йдеться про уточнення того, чим має бути забезпечена дитина згідно з сімейним законодавством - що важливе для оцінки якості батьківського піклування держорганами (судом, органами опіки та піклування і т.п.). Так, якщо поведінка батьків не відповідає певним вимогам (у дитини відсутнє спальне місце, місце для виконання уроків, вона погано одягнена чи погано харчується, спілкування з нею не надто жорстоке) - це може вважатися кваліфікуючими ознаками проти-правної поведінки (бездіяльності) батьків. Складність виникає тоді, коли батьки, діючи у виховному процесі, вчиняють такі акти поведінки або використовують такі "педагогічні" прийоми, які не "виходять" безпосередньо зі суб'єктивного права, а тому або детально не охоплюються законом, або взагалі не регламентуються. При такій ситуації закріплений законом "інтерес" дитини ніби усуває небезпеку прогалин у праві, підводячи дії батьків під загальний регулятор "інтереси дітей", який може стати предметом експертної оцінки.

Сімейний кодекс не встановлює й не може встановити методи та способи виховання дітей. Цими питаннями займаються педагогіка, психологія та інші науки. Але спираючись на дані цих наук і узагальнення практичного досвіду виховання, виходячи із загальних моральних норм, право має скеровувати поведінку людей (батьків, бабусь і дідусів) у сфері виховання, визначати їх права та обов'язки, передбачати відповідальність за грубі порушення меж дозволеного й належного при виконанні обов'язків щодо виховання дітей.

Література

1. Бесєдін А.А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх. - Харків, 2002. - 19 с.
2. Кривачук Л.Ф.: Державна політика в сфері охорони дитинства в Україні: формування та реалізація. - Львів: ЛДФА, 2012. - 480 с.
3. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой (психоаналитическое исследование). - М.: Наука, 1995. - 376 с.

Мороз Л.І.

*доктор психологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу організації наукової роботи ОДУВС
Яковенко С.І.*

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології та педагогіки ОДУВС
Надійшла до редакції: 18.05.2013*

УДК 159.9:343.985

КРИМІНАЛІСТИЧНА СПОСТЕРЕЖЛИВІСТЬ СЛІДЧИХ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Цільмак О. М.

У процесі досудового розслідування слідчі та за їх дорученням оперативні підрозділи використовують у своїй діяльності загальнонауковий метод криміналістики - спостереження. Однак застосування цього методу буде ефективним лише тоді, коли в правоохоронців буде добре розвинута професійно значуща якість - криміналістична спостережливості.

На сучасному етапі розвитку правоохоронних органів особливо актуально постає криміналістична спостережливості слідчого у зв'язку з новим Кримінальним процесуальним кодексом України (далі - КПК). До професійних функцій слідчого було додано проведення негласних слідчих дій, серед яких "спостереження за особою, річчю

© О.М. Цільмак, 2013

або місцем” (ст. 269 КПК).

У науковій літературі накопичено матеріал, який безпосередньо чи опосередковано розкриває різні аспекти спостережливості (М. Басов, Б. Басов, О. Бодальов, А. Родіонова, В. Лабудська, Г. Серіков).

Важливе значення для наукового осмислення проблеми спостережливості мають роботи О.В. Барабанщикова, В.В. Ягупова, Г.Х. Яворської (особливості професійного становлення фахівців у військових формуваннях та правоохоронних органах), С.К. Гончаренка, М.І. Нещадима (удосконалення професійної підготовки фахівців), М.В. Кларіна, С.О. Сисоєвої (технологія професійного навчання), В.Л. Васильєва, М.І. Нікіфорова, П.Я. Попівських (феномен професійної спостережливості у військовослужбовців).

Криміналістичну спостережливість як професійно важливу якість слідчого у своїх працях фрагментарно описували Д.О. Александров, Ю.М. Антонян, В.В. Бедь, В.Л. Васильєв, М.І. Єнікєєв, Д.О. Ніколенко, О.М. Столяренко та інші.

Криміналістична спостережливість є однією з дуже важливих професійних якостей слідчих, тому що від її ступеню розвитку залежить успішність проведення практично всіх слідчих дій (допиту, огляду місця події, виїмки, впізнання тощо). В.Л. Васильєв [1] зазначає: “... Спостережливість... – це риса, без якої криміналіста взагалі немає. Якщо криміналіст дивиться, але не бачить, бачить, але не спостерігає, спостерігає, але не аналізує, доти, за його милістю, хоч трохи досвідченіший злочинець буде веселитися на волі, а ні в чому не винні люди опиняться за ґратами або під підозрою. Такому фахівцеві краще якомога скоріше міняти професію...”.

Криміналістична спостережливість юриста, на думку В.В. Бедя [2], проявляється в умінні помічати характерні, але малопомітні й, на перший погляд, незначні особливості обстановки, людей, предметів і змін, що з ними відбулися, які мають або можуть мати значення для вирішення завдань слідства.

Однак науковцями не було надане чітке визначення дефініції “криміналістична спостережливість” і не була здійснена детальна систематизація складових, які її зумовлюють. Це й буде метою та завданнями нашої статті.

На нашу думку, криміналістична спостережливість – це інтегральна професійно важлива якість слідчого, яка виявляється в його здатності продумано, цілеспрямовано, планомірно, ретельно, копітко та уважно знаходити й виділяти малопомітні деталі, сторони, характеристики (ознаки, особливості, властивості, якості) об’єкта спостереження, через які можна пізнати його суть, спрогнозувати його подальший розвиток і висунути версії.

Криміналістична спостережливість слідчого є саме інтегральною професійно важливою якістю, тому що вона комплексно зумовлюється та піддається детермінації іншими психофізичними й індивідуально-психологічними характеристиками, які мають біологічну й особистісну природу. Отже, біологічну основу для криміналістичної спостережливості слідчого складають:

1) чуттєва основа, яка визначається комплексною роботою аналізаторів (органів чуття) слідчого – зору, слуху, дотику, нюху тощо, які добре розвинені та мають високу абсолютну й відносну чутливість. На основі відчуттів виникають сприйняття – чуттєві предметні образи об’єктів і явищ у комплексі їх властивостей і якостей;

2) психофізіологічна основа, яка ґрунтується на можливостях слідчого, тобто на внутрішніх резервах

і особистісному потенціалі. Можливість визначається сукупністю:

а) загальних здібностей, що забезпечують:
- пам’ять (оперативна та довготривала) – здатність до зберігання в пам’яті засвоєної інформації, утримання в пам’яті великої кількості фактів, відтворення обстановки, обставин події, фактів, інформації;

- мислення (практичне, теоретичне, образне, абстрактно-логічне, комбінаторно-прогностичне) – розвинуті ознаки мислення – проблемність, динамічність, широта, глибина, оригінальність, варіативність, темп, гнучкість, інтуїтивність, логічність, прогностичність; здатність до аналізу, синтезу, абстракції, порівняння, конкретизації, узагальнення, дедукції тощо;

- увага – розвинуті властивості уваги: стійкість уваги (здатність тривалий час утримуватися на будь-якому об’єкті дослідження, не відволікаючись); концентрація (здатність утримувати увагу на одному об’єкті); переключення (здатність навмисно переводити увагу з одного об’єкта на інший, з одного виду діяльності на інший); розподіл уваги (здатність розсердити увагу на значному просторі, паралельно виконувати декілька видів діяльності або декілька різних дій); обсяг уваги (здатність одночасно вести криміналістичне спостереження за багатьма характеристиками об’єкту та великою їх кількістю);

- увага – здатність викликати в себе відповідні образи, творчо й конструктивно переробляти їх; здійснювати реконструкцію подій, формувати внутрішній план дій тощо;

б) психофізичних показників (психічна сталість, активність та енергійність; висока працездатність; швидкість – просторової реакції (на зоровий, слуховий, тактильний, нюховий і руховий подразники), реакції вибору (з попередньою оцінкою ситуації) і реакції на небезпеку);

в) психофізіологічних здібностей – здатність витримувати інтенсивне тривале психоемоційне навантаження без зниження продуктивності діяльності під час здійснення професійного спостереження; до швидкодії в умовах дефіциту часу; до тривалого напруження сенсорних систем в умовах моногонії та зберігання активності та ін.

Особистісну основу для криміналістичної спостережливості слідчого становлять:

Пізнавальні стани – зацікавленість, захопленість, допитливість.

Вольові стани – готовність, мобілізація, зосередженість, цілеспрямованість, наполегливість, стриманість, терплячість, рішучість, самовладання.

Мотиваційні стани – бажання й прагнення пильно спостерігати й виявляти все те, що має значення для розкриття злочину.

Професійно важливі якості слідчого, тобто:

а) інтелектуальні – гнучкість, кмітливість, проникливість, прогностичність, дедукція, креативність, рефлексивність, вміння обмірковувати, розсудливість, інтелектуальна ініціативність;

б) моральні – дисциплінованість, відповідальність, добросовісність, чесність, надійність;

в) емоційно-вольові – високий рівень розвитку волі, емоційна врівноваженість; орієнтація на завершеність дій; внутрішня організованість; незалежність від обставин; послідовність при вирішенні завдань і досягненні мети;

г) лідерські – самостійність, орієнтованість на завдання, ініціативність, активність при досягненні результатів тощо.

Компетентність - спроможність слідчого застосовувати набуті знання, вміння та навички в процесі спостереження. Отже, криміналістична спостережливість базується на:

а) знаннях:

- різних способів вчинення й приховування злочинів, вивертів злочинця;

- методів виявлення слідів (доказів), механізму слідоутворення та класифікації слідів, місць і способів їх виявлення;

- видів папілярних узорів; механізму виявлення, фіксації й вилучення слідів рук, слідів ніг і взуття людини та особливостей їх фіксації;

- класифікації вогнепальної зброї й видів боєприпасів;

- основ встановлення змін у документі та встановлення слабо видимих і невидимих текстів;

- ідентифікації людини за ознаками зовнішності;

- тактичних прийомів допиту, принципів планування розслідування;

- особливостей пред'явлення для впізнання живих осіб, трупів і предметів;

- криміналістичної характеристики злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами тощо;

б) уміннях:

- організовувати й планувати процес спостереження та визначати головні й невідкладні завдання, обирати адекватні форми, засоби;

- відчувати; дивитися, бачити та побачити; слухати, чути та почути; проникати в суть явищ і процесів, зрозуміти й вичленувати важливе, тобто все те, що має або, цілком ймовірно, може мати відношення до події злочину;

- виділяти з загальної картини спостереження певні сторони, властивості, особливості, ознаки й деталі, які характерні, малопомітні й, на перший погляд, малоістотні, однак які мають або можуть мати значення для вирішення професійного завдання;

- помічати окремі ознаки, властивості й особливості предметів і явищ, що досліджуються, та одночасно охоплювати весь предмет (явище), у всій його складності та взаємозв'язку окремих його частин;

- диференціювати й порівнювати необхідні й достатні кількості не якісні ознаки об'єктів спостереження;

- не випускати нічого з поля зору, постійно розподіляти й переклювати увагу й усе це робити безпомилково;

- стежити за кожною деталлю, намагаючись помітити їх якомога більше, установити максимальну кількість сторін, характеристик (ознак, особливостей, властивостей, якостей);

- контролювати й враховувати динаміку змін ознак реальності залежно від умов сприймання в процесі їх відображення;

- здійснювати дослідницьку діяльність щодо розкриття злочину, знаходження злочинців, за характером злочину та речовими доказами будувати версію злочину тощо;

- проникати у внутрішній світ осіб, відчувати й розуміти їх психічні стани; розуміти їхні почуття, переживання, спонукання, мотиви й цілі, розпізнати психічні їх властивості, вгадувати "психологічний підтекст" кожної дії та вчинку; визначати характерологічні особливості й поведінкові прояви осіб; здійснювати візуальну психодіагностику неправдивих показань;

- адекватно інтерпретувати злочинну поведінку; ідентифікувати себе з образом злочинця (поставити себе

на його місце, відчути те, що він відчував, прослідкувати за ходом його думок, визначити його тактику, зрозуміти його стратегію, його мотиви поведінки - тобто спробувати "мислити як злочинці") та спрогнозувати подальші дії злочинця;

- уловлювати зв'язки й відносини між аналізованими об'єктами спостереження, тим самим забезпечуючи базу для аналітичної розумової діяльності;

- переробляти та аналізувати здобуту інформацію, оцінювати її зміст, визначати причини, наслідки, значимість тощо.

Отже, відома формула: "Для того щоби вміти - треба знати" точно передає співвідношення знань і умінь слідчого. Уміння - це знання в їх практичному застосуванні. Під криміналістичними вміннями слід розуміти набуту слідчим здатність цілеспрямовано, ефективно й креативно користуватися своїми загальними й спеціальними знаннями під час процесу спостереження. Зі здобуттям професійного досвіду в слідчого формуються навички різної психологічної структури.

Отже, успіх досудового розслідування багато в чому залежить від професійного й життєвого досвіду слідчого, його знань у галузі криміналістики, психології, кримінального процесу та умінь їх практичного застосування, а також від такої інтегральної професійно важливої якості, як криміналістична спостережливість.

Криміналістична спостережливість - це не природна здібність, вона розвивається й формується життєвою практикою, вдосконалюється в слідчій діяльності та завжди потребує повсякденного вдосконалення шляхом тренування. Вона дозволяє краще зрозуміти те, що відбувається навколо, побачити малопомітні деталі, схожість різних об'єктів, і навпаки - відмінності в схожому; розкрити сутність того чи іншого явища або процесу.

Криміналістична спостережливість базується на відчутті й сприйнятті. Завдяки їй слідчий розрізняє ознаки й об'єкти, які мають незначні відмінності, помічає відмінності в подібному, бачить їх при швидкому русі, при зміненому ракурсі, має можливість скоротити до мінімуму час сприйняття ознак, явища, об'єкта, процесу. Як властивість сенсорної організації, криміналістична спостережливість пов'язана з різними психічними явищами. Насамперед вона опосередкована відчуттями й умовами їх перебігу. Вона забезпечується шляхом мобілізації та концентрації довільної уваги слідчого саме на тих ознаках, властивостях, які можуть дати необхідну інформацію (виявлення слідів опору на трупі, виявлення неправдивості інформації при спостереженні за допитуваним) і спрямована на відшукування доказів. Слідчий повинен прагнути того, щоби в процесі спостереження отримані дані були точними, повними й об'єктивними.

Література

1. Васильев В.Л. Юридическая психология: [учеб. для вузов] / В.Л. Васильев - М.: Юрид. лит., 1991. - С. 352-354.

2. Бедь В.В. Юридична психологія: навч. посіб. / В.В. Бедь - 2-ге вид., доп. і переробл. - К.: МАУП, 2004. - 436 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 15.08.2012, підстава 5076-17 - Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. - Назва з екрану.

Цільмак О.М.

доктор юридичних наук, доцент
ОДУВС

Надійшла до редакції: 11.05.2013